

A KÜZDELEMNEK VÉGE, S MÉGSEM A VÉGE.*

Az előző önéletrajzi adatok nagy körvonalakban vázolják pályám tapasztalatait és viszontagságait gyermekségemtől kezdve öreg koromig. Hogy úgy mondjam: anyagi festményét adják egy szokatlan életnek, fénye-árnya minden változásával, lefestik a szabóinas, nevelő, tanuló, szolga, efendi, dervis, egyetemi tanár és nemzetközi író küzdelmeit és kalandjait. Ám e festmény részletei csak külsőségek; a belső tartalomnak csak héját, nem magvát adják. Ezek a jegyzetek nem festik le ugyanoly szembetűnően azokat a lelki, szellemi küzdelmeket és szenvedéseket, a melyek életem mindezen különböző korszakain nyomot hagytak, s a melyek mindenike mély befolyást gyakorolt gondolataimra és nézeteimre.

Bizonyos tények felsorolása némileg kielégítheti az ember személyes hiúságát, minthogy azonban az öndicsőítés üres elégtétele aligha ad megfelelő ellenértéket múltam minden keserű szenvedéséért: ki kell egészítenem történetemet nézeteimmel, a melyek az ázsiai és európai társadalom némely intézményeinek, szokásának és erkölcsének óvatos összehasonlításából erednek. Könnyen lehetséges, hogy ezeket a nézeteket, szellemi életem átalakulásának főtenyezőit, mások is osztják és különbözőképen fejtik ki, de az az út, a melyen én tapasztalataimhoz jutottam, mégis inkább eltért a közönségestől, mert előttem sem európai, sem ázsiai ember nem játszott még oly sokféle szerepet a világ színpadán, két kontinensen. Ennélfogva törekedni fogok megvonni a párhuzamot az ázsiai és európai tár-

* Befejező részlet *Vámbévy Ármin* önéletrajzából, a mely *The Story of my Struggles* cím alatt most jelent meg Londonban Fisher Unwin kiadásában.

sadalom némely intézménye, szokása és erkölce közt. Leleplezek egy festményt akkori szellemi állapotomról, a mikor ázsiai gondolkodással szaturálva megismerkedtem Európa különböző országaival és bemutatom, hogy a két világot összehasonlítván, miként jutottam arra a következtetésre, hogy itt is, ott is rövidlátás, előítélet, elfogultság és a tárgyilagosság hiánya gátolják azt, hogy mély és igazságos vélemények képződ-hessenek.

A mikor először hagytam el a Nyugatot, hogy Ázsia világába lépjek, Európa országairól és népeiről csak fölületes elméleti ismereteim voltak, a melyeket a különböző nyugati nemzetek irodalmainak tanulmányozása alkalmával gyűjtöttem, de gyakorlatilag egyikükkel sem volt ismeretségem. Első tapasztalataim a konstantinápolyi török társadalommal — a melyen sok nyugati szokás bevezetése ellenére is alapjában véve határozottan rajta van az ázsiai bélyeg — az újság ingere és kifejezett előszeretetem révén is, a melylyel a Kelet iránt viseltettem, sok tekintetben kellemesek voltak. A szíves fogadtatás és barátságos bánásmód, a melyet az idegenre is kiterjesztenek, tekintet nélkül múltjára, bizonyára elhajolják és megejtik azt, a ki bennök részesül. Az ember egy csapással mindenütt otthon érzi magát és a kultúra két fajtájának futólagos összehasonlítása határozottan az ó-világ javára szól. Később, miután bizonyos időt töltöttünk ázsiai emberek közt, s belemélyedtünk a vallást, embereket és a világot illető nézeteikbe, az egyhangúság, közömbösség és álmodosság bizonyos érzete vesz erőt rajtunk. Vérünk ellustul, ásítunk és izgünk-mozgunk, míg a keleti ember, a mindig egykedvű, mozdulatlanul ül s szemmel látható meglelégedéssel bámulja az eget.

Mennél jobban megismerkedtem a belső ázsiai világgal, annál jobban hatalmukba ejtettek ezek az érzetek. A perzsa társadalomban is kínoztak már ezek az egészen ázsiai formák, de Közép-Ázsiában, a hol a világ nyolczszáz évvel öregebb, valóban megborzadtam a látottaktól. Ugyanazokban a dolgokban, a melyek az ázsiai élettel való első megismerkedésem alkalmával, megtetszetek nekem, most Ázsia hanyatlásának, zsarnokságának és nyomorúságának okait ismertem föl. Az ó-világot, a mely sohasem volt ment azoktól a hibáktól és bűnöktől, a melyek most romlott állapotában, szemünkbe tűnnek, idővel megvetendőnek és emberhez méltatlannak találtam és sóvárgó szemekkel fordultam vissza a Nyugathoz. Nem tudom leírni

azt a gyönyört, a melyet éreztem, a mikor modern világunk keleti partjaira léptem, minden napi utazás után szabadabban lélekztem. Örültem, a mikor utoljára láttam a másik világ romjait, nyomorúságát, meddőségét, s a képek, a melyek ifjabb éveimben fölhevült képzeletemet részben újdonságukkal is annyira rabul ejtették, most megborzasztottak, valahányszor rájuk gondoltam.

Ilyen volt lelkem állapota, a mikor Ázsiából visszatértem. Ha keleti utazásom előtt oly helyzetben vagyok, hogy Európa vallási, társadalmi és politikai viszonyába mélyebben bepillant-hatok, mint a hogyan azokba a szegény, autodidakta tanuló bepillantott, Ázsiát illető benyomásaim és véleményem valószínűleg egészen mások lettek volna, s a két kultúra összehasonlítására törekvő tanulmányaim eredménye bizonyára sokkal tárgyilagosabb lett volna. De ide is, oda is mint meglett férfi értem, a ki az első benyomás varázsa alatt mindent rózsás világításban láttam, a kinek minden tetszett s csak később, a mikor a valóság és tisztább észrehevés hideg fénye mindent igazi világításában tárt elém, kezdettem egészen más szemmel nézni Európát, s a nyugati világ eseményeiről való véleményem jelentékenyen módosult. És most, éltem alkonyánál, elfogulatlan szemmel jártatván szemeim a gazdag tapasztalat láthatárán, s észrehevén a fényt és árnyat úgy az ó- mint az új-világban, úgy az ázsiai mint az európai kultúrában, — most, hogy semmiféle személyes érdek, sem pedig előítélet nem homályosítja el látásomat: most egészen másképen látom és ítélem meg a dolgokat, s kötelességemnek tartom, hogy olvasóimat ezekkel a módosult nézetekkel megismertessem. Teszem ezt annyival inkább, mert tapasztalatból tudom, mily bámulatosan kicsi azoknak a bírálóknak a száma, a kik menten a vallás és nemzetiség bilincseitől adták magukat az ó és új kultúra összehasonlító tanulmányára. Kritikusaink dicsérő avagy gán-csoló véleményéből mindig kihallani a lánczok csöngését. Úgy az egyik, mint a másik oldalon részrehajlás zárja el az igazságra vezető utat, és minthogy az új század sok tekintetben megnyitotta a szabad gondolat útját, most már tartózkodás és félelem nélkül, vitathatjuk meg a két világ jó és rossz, kedvező és kedvezőtlen oldalait. Azok, a kik olvasták utazásaimat és elevenen maguk elé idézik a nyomorúságot, szenvedéseket és viszontagságokat, a melyeket az ázsiai világ barbarizmusa, anarchiája, s vigasztalan állapota miatt el kellett szenvednem,

csodálkozni fognak, hogy modern kultúránk égis magasztalt napján is nagy foltokat fedeztem föl és karrikaturákat láttam oly dolgokban, a melyektől azt vártuk, hogy az emberiség javára szolgáló, nemes eszményeket találunk bennük. Ha e rész sok régebbi nézetemet szemügyre veszik, könnyen elhamarkodott és ingatag ítéletet vethetnek szememre, de az érett kor ítélete könnyen váltja föl az ifjúság tévedéseit, s a tökéletesebb belátás rendesen előbbi balítéletek és tévedések nyomába lép. E rövid megjegyzések után megkísérlem kifejezni benyomásaimat egyes példákban, szokásainkat és erkölcsünket, vallási, társadalmi és politikai életünkre vonatkozólag; mind oly dolgok, a melyek sok táplálékot adtak gondolataimnak.

I. Vallás.

Ázsia *par excellence* vallásos világ. Ott a vallás az ember, életének minden korszakában és körülményei közt, mint eleven erő hat. Nem szorítkozik a teremtő és teremtmény közti viszonyra, hanem kormányozza a politikai és társadalmi életet is; behatol mindenüvé; behatol az emberi lélek legtitkosabb gondolataiba és vágyaiba is. Szabályozza az emberek földi életmódját; törvényeket teremt és rendezi a mindennapi életet; megtanít bennünket, hogyan öltözködjünk, mivel táplálkozunk, s hogyan viselkedjünk, de arra is, hogyan együnk, igyunk és szeressünk, — szóval az egyetlen mindenható eszköz, a mely biztosítja a boldogságot és nemesíti az életet. Ha az ember több évig állott ezen ázsiai befolyás alatt, s azután visszatér Európába, okvetlenül megütkeznek a vallási struktúra lazaságán és azon az állandó erőfeszítésen, a melylyel állam, egyház és gyakran a társadalom is, erősíteni és fentartani igyekszik a gyenge, rozoga épületet, a melynek alapjai inognak. Ázsiában minderre nincs szükség. A motaziliták és a hedzsra első századaiban élt más szabadgondolkozók kivételével a szkepticizmusnak és szabadgondolkodásnak az Iszlám-ban nem akadtak hívei, s manapság mégkevésbé akadnak, mint valaha. A mohamedánok nagy tömegei szigorúan vallásosak; a vallást illetőleg minden vitatkozás tilos. Kivételt képeznek ez alól talán a *siüa mollák*, s nagyon épületesek voltak azon óráim, a melyeket Ispahán-ban a medreszei Sah terebélyes fája alatt töltöttem, a hol szabadon és nyíltan beszélgettem perzsa papokkal a

Korán isteni hagyományáról, a lélek halhatatlanságáról stb. Más nemzetiségű moszlimoknál a vallás minden dolgában ez az elv uralkodik: „*noli ne tangere*”, s ha elhagyjuk a hit ezen erősségeit, s Európába jövünk, a hol a hit és tudás közt már évszázadok előtt megindult a harc, a hol Spinoza, Voltaire, Gibbon, Draper és Buckle és sok más modern gondolkozó sikeresen igyekezett a vallásos alkotmányt lerombolni, a hol kísérletek történnek az Isten tiszteletének az emberiség tiszteletével való helyettesítésére: a mi világunkban jelentkező kép-mutatásnak és színészkedésnek kínosan kell bennünket érinteni. A látvány, a melyet a kereszténység és zsidóság elénk tár, túltesz minden leíráson. Strauss és Renan, Büchner és Huxley után is millió nyugati ember azt állítja magáról, hogy ő keresztény, vagy, hogy ő zsidó, s még azt sem hiszi, hogy van Isten.

Az egyházi férfiaknak nagy többségét annyira fölvilágosították a modern tudományok, hogy ők minden ember közt legkevésbé hisznek a tanokban, a melyeket prédikálnak, s a melyekért kardoskodnak, s az Ázsiából Európába utazóban erővel fölvetődik az a kérdés: miért mindez a kép-mutatás, ez a színészkedés? Miért hunyják be némelyek oly makacsul szemüket a fénysugarak előtt, a melyeket kultúránk az uralkodó sötétséggel való ádáz harc után végre földerített? Az alakoskodásnak ez a megfoghatatlan szeretete Európában oly fokra hág, hogy némely vezető körökben a hypokrisist, a vallási hazugságot és kép-mutatást utánzásra méltó erényként és érdemes példaként ápolgatják! Ez a perverzitás, azt mondhatnám, ez a bűn épp oly megfoghatlan a gondolkozó értelemnek, mint a milyen méltatlan és megalázó dolog a nyugati civilizáció fennen magasztalt vívmányai közepette. — Azokban a körökben, a melyekben ezeket a szégyenletes elveket nemcsak megtűrik, hanem utánzásra méltó példának állítják föl, sokat hallunk a vallásnak az emberiség társadalmi testére gyakorolt hatalmas befolyásáról, mert azt állítják, hogy a világ e nélkül az erkölcsi rend nélkül nem állhat fenn, minthogy a társadalom még a legalacsonyabb fokán, — a vadaknak — sem állhat fenn fetis-ek és totem-ek nélkül. Miközben sok éren át közlekedtem a legkülönbözőbb vallású népekkel, s közöttük éltem majd a katolikus, majd a protestáns, majd a sunnita, majd a slíta, sőt rövid ideig a parszi vallás incognitójában: arra a következtetésre jutottam, hogy a vallás csak kevésbé óv

meg az erkölcsi sülyedéstől, és hogy sehogysem illik a XX. század szelleméhez a vadak erkölcséből és tetteiből venni a példát. Nemcsak Lombroso, de más gondolkozók is világosan bebizonyították, hogy a büntetettek nagy része erős vallásos hajlamokkal bír, s hogy például Spanyolországban a rablógyilkos, mielőtt tettét elköveti, buzgón fohászkodik Szent Jakabhoz. Ázsiában szakasztott ezt a dolgot tapasztaltam.

A legvadabb és legféktelenebb turkomán rablók, mielőtt portyázásra indultak, sohasem mulasztották el, hogy tőlem, kit seikhnek véltek, vagy más ájtatos embertől, fatiha-t (áldást) ne kérjenek. Középázsia, Perzsia és Törökország városaiban a vastag turbánú szent férfiak közt nem egyszer megrögzött gazemberekre és gonosztevőkre akadtam, míg az egyszerű özbég és oszmánli, ki a vallást csak külső szertartásaiból ismeri, tele van nagylelkűséggel és szívbeli jósággal. Mekka és Medina az iszlám egész világában a gonoszság és bűn legundokabb fertőjeként ismeretes, hol lopás, gyilkolás és paráznság buján tenyészik. Ugyanazt tapasztaltam Meshed és Kum nagy zarándoktanyáin, és közismert mondás, hogy »a ki ott akarja hagyni a kereszténységet, csak zarándokoljon el Jeruzsálembe vagy Rómába«.

Nálunk Európában is hasonló a viszony erkölcs és vallás között. Minden gondolkodó ember előtt megfoghatatlan rejtély marad, miképen lehetséges, hogy a nyilvánvaló tények ellenére, államok és társadalmak még mindig azon fáradoznak, hogy a vallásban találják fel a bűn panaczeját és az erkölcsiség zsinórmértékét.

Mindenesetre feltűnő és megmagyarázhatatlan, hogy a nyugati országokban, az értelmiség körében uralkodó szkeptizmus mellett, miért tanúsítanak az emberek sokkal nagyobb türelmességet vagy közömbösséget a *szabad-gondolkodók*, mint a más vallásúak iránt? Ázsiában a gyűlölet és fanatizmus a más felekezetbeliek ellen az erős hit következménye, és mint-hogy ezeket az érzelmeket maga a kormány dédelgeti és tartja fenn, az ellenséges érzület, noha alighanem mélyebben gyökerzik, még sem nyilvánul oly hevesen vagy gyakran, mint nálunk. Törvényeink és illemszabályaink megőriznek szenvedélyeink kitörése ellen, de nem törhetik meg az előítélet hatalmát még a legműveltebbek keblében sem. Ha vizsgáljuk a keresztény nyugat viszonyát a moszlim kelethez, szembeszökő, hogy az európaiak rokonszenve, ha még oly elfogulatlanoknak

tartják is magukat, a napi politika kérdéseiben mindig inkább Törökország keresztény semmint mohammedán alattvalói felé hajlik, noha a porta mohammedán alattvalói többet szenvednek a kormány zsarnokságától, mint a nyugati hatalmak védelme alatt élő keresztények. Az európai még mindig úgy tekint le a mohammedánra, brahminra vagy buddhistára, mint alsóbbrendű lényre, kinek vallását nevetségessé teszi és eltorzítja és a kit semmi körülmények között magával egyenlőnek nem tudna elismerni; és hiába veszik védelmükbe törvényeink a más vallásúakat; Mohammed, Buddha vagy Vishnu követői mindig kényelmetlenül, idegenül és szabadságukban korlátozva érzik magukat a nyugat országaiban. És nem járnak sokkal jobban a zsidók sem, noha magukévá tették a különböző európai országok nyelvét, szokásait és erkölceit.

A moszlim kelet történetében példának okáért sokkal ritkébbak a zsidók ellen irányuló üldözések és erőszakosságok, mint nálunk nyugaton, nemcsak a középkorban, hanem egészen modern időben is. A fölvilágosodott Európa, mely Ázsia fanatizmusa fölött gúnyolódik, az utóbbi években az antiszemitizmus czégére alatt oly dolgokat tett közzé a zsidók ellen, melyeket alig lehet ismételni; a legsötétebb foltok egyike ez a modern kulturvilág czímerpaizsán. Ebben a tekintetben még legkiválóbb szabad-gondolkodóink, agnosztikusaink és atheistaink sem mentesek minden hibától; és annak az abszurd kifogásnak, hogy a zsidókat nem vallásuk miatt gyűlölik és üldözik, hanem exclusivitásuk és jellegzetes nemzetiségük miatt, valósággal szemébe kell nevetni, mert a zsidó Európa-szerte magáévá teszi szülőföldje nemzeti törekvéseit és gyakran, mint a ki a pápánál is katolikusabb, hazafiasabbnak mutatkozik, mint keresztény honfitársai. E tények láttára csodálkozni kell azon, hogy a zsidó, a kivel Európában mindenütt mint idegennel bánnak, még mindegyre behízelgi magát a nemzeti kötelékbe. Miért nem számol a helyzettel és miért nem mondja: »minthogy egyikteknek sem kellek, megmaradok zsidónak, s kozmopolitának bélyegezhetek, ha úgy tetszik«? Kétségtelen, hogy a keresztény világnak ez a megrögzött előítélete azokban az éretnyekben és jellegzetes sajátságokban birja gyökerét, a melyek a zsidókat oly sokra képesítették, s a melyek, mint az elnyomatás természetes következményei, minden elnyomott népben feltalálhatók. Egy német költő velős mondása szerint: »a ki erőszakosan csapja földhöz a lobogó fáklját, hogy eloltsa azt,

megégeti ujját a hevesebben felcsapó lángban«. A zsarnok többnyire magában teszi a legnagyobb kárt zsarnokságával és az uralkodó keresztény világ nagyon téved, ha azt hiszi, hogy jogosan ragad fegyvert az úgynevezett sémi fajnak bevallottan tehetségesebb, erélyesebb és kitartóbb ivadékai ellen. A törökországi, perzsiái vagy középázsiai zsidóban tisztább a semita vér és buzgóbb a vallásosság, mint európai hitsorsosában és mégsem ismerem a föld hátán nyomorultabb, tehetetlenebb és sajnálatraméltóbb teremtetést, mint ama vidékek *jahudi*-jét. Hol van a semita élelmesség, a semita erély és kitartás, melyet az európai ember veszedelmes faji sajtáságul fest ördögként a falra? Ázsiában a szegény zsidót megveti, megdolgozza, elkínnozza mohamedán, keresztény és brahmin egyaránt; őt, a szegények legszegényebbjét fosztja ki örmény, görög és brahmin, a kik mindenfelé ugyanazt a szerepet játsszák, mely Európában a zsidónak jutott osztályrészül, mert itt nincs más versenytársa balsorsában. Ismétlem, az antiszemitizmus Európában ocsmány aljasság, melyet semmiféle vallási, néprajzi vagy társadalmi motívum nem igazolhat, s ha a nyugat, humanizmusával és igazságszeretetével dicsekedve, szegény, kiéhezett, romlásnak indult Ázsiára igyekszik tolni mindent, a mi rossz és megvetésre méltó, elfeledjük, hogy magasabb művelődés napja virradt ugyan fel reánk, de még nem emelkedett elég magasra, hogy megvilágítsa mai világunk sok sötét pontjait és homályos zugait.

Mi tagadás benne? Két világrész népeivel való sok évi érintkezésem során a vallás nem gyakorolt rám jótékony befolyást. Nem találtam benne semmit, a mi az emberre nemesítőleg hatna, nem leltem benne magasra törő eszmények rugóját, még kevésbé fedeztem fel benne alapos okot arra, miért osztályozzuk és csoportosítjuk az embereket hitvallásuk, vagyis inkább a szerint, hogy mily értelmet és magyarázat tulajdonítanak annak az életbevágó nagy kérdésnek: mikép kell helyesen botorkálnunk a nagy sötétségben, mely körül fog bennünket. Ha már képtelen dolog az is, hogy embereket, kik ugyanahhoz a fajhoz tartoznak és kiket ugyanaz az égbolt takar, sokféle nemzetiségre osztunk: mennyivel oktanabb ez az osztályozás, ha a kifürkészhetetlen rejtély önkényes magyarázatai, a feneketlen mélységű problémában való meddő botorkálás alapján történik? A nemzetiség kérdésének bővebb tárgyalására mindjárt rátérek; a vallás dolgában itt még csak azt jegyzem

meg, hogy a hit nyújtotta erkölcsi mérték, noha Ázsiában sokkal magasabb, mint Európában, végre is csak problematikus befolyást gyakorolhat, és ezt is csak az olyan emberek értelmére a kik műveltségüknél fogva távoli eszményeket alkothatnak maguknak és a kiknek költői, érzelgős vagy tunya vérmérsékletük folytán a magasabb szférákban való csapongás életszükségnek tetszik. Ezen a körön túl a vallás, Ázsiában úgy mint Európában, külső látványosságban, csodákban és misztériumokban nyilvánul, s a hol ezek hiányoznak, ott nincs szó igazi vallásról. A szertartásokat, szokásokat és babonákat, melyeket fiatal koromban mint orthodox zsidó magam is gyakoroltam, egyre-másra hű hasonmásban újra feltaláltam a katolikus és óhitű keresztények, mozlímok, tűzimádók és hinduk között és semmit sem tartok oly nevetségesnek, mint hogy egyik vallás a másiknak veti szemére ezeket a gyermekes külsőségeket, így például, mint hithű zsidó, mindig gondosan ügyeltem arra, hogy szombati napon telt zsebbel ne lépjem át az ereb-et, azt a vonalat, mely a város belső határát jelöli. E határvonal átlépését üzleti cselekedetnek és így a szombat megsértésének lehetett volna tekinteni; de kendővel a derekamon és szememet az *erebet* képző darab zsinigre szögezve, mely két bot közé volt felfűzve, mégis ki mertem sétálni szombati napon is a városon kívül. Sok évvel később Szamarkandból Heratba utaztam néhány hindu társaságában, a kik, miután valami üzleti ügyet bonyolítottak le Bokharában, duzzadó erszénnyel tértek vissza Gangesparti napsugaras hazájukba. Ezek a Vîshnu-imádók, homlokukon a sárga kaszt-jelvénynyel, az egyes állomásokon rendszerint különváltak a karavántól. Ilyenkor körülbelül ujjnyi hosszúságú pálczikákat körben maguk köré tűzködtek a földbe, melyeket vékony zsineggel kötöztek egymáshoz (miként az »ereb«, ez a vonal jelezte a határt köztük és a hitetlenek között), és e képzelt fal mögött főzték és ették eledelüket, nem félve attól, hogy pogányok tekintete bepiszkolhatja azt. Gyermekkoromban arra tanítottak, hogy undorral forduljak el a disznóhústól, és később mint mohammedánnak, borzadályt és utálatot kellett színlelnem a khinzir (disznó) szó puszta hallatára. Gyermekkoromban a keresztény ember által szűrt bor »nesekh« (tilos) volt, s mint shlîta, farkas-éhségem daczára sem nyúlhattam oly ételhez, melyhez keresztény ember keze ért. De nemcsak a zsidók és ázsiai valláshoz tartozók, hanem a keresztények között is, épúgy Európában, mint Ázsiában, csakúgy hemzseg-

nek az efféle nyilvánvaló babonák és képtelenségek, a melyeket a más meggyőződésűek szemére vetnek. Hue abbé beszéli utazásai könyvében, hogy egyszer Tibet határán éjjeli szállást keresett és egy Buddha-készítő házához utasították. A francia misszionárius ebből az alkalomból gúnyos megjegyzéseket tesz a Buddhizmus bálvány-készítésére. Én hasonlót tapasztaltam St. Ulrichban, a Grödnerthal-ban, a szigorúan katolikus Tirolban, mert mikor ebben a bájos fekvésű alpesi fészekben lakást kerestem, egymásután utasítottak egy Mária-készítőhöz, egy isten-készítőhöz és egy Krisztus-készítőhöz, mert ebben a kerületben laknak az elismerten legjobb kereszt- és szentkép-faragók. Mohammedan országokban, tudva, hogy Európában járatos vagyok, gyakran kérdezték, csakugyan igaz-e, hogy a frankok kutyafejű istent imádnak, nőközösségben élnek és más efféléket. Tirolban, az Achensee mellett, a hol parasztek közt éltem, megkérdezték, hogy sok utazásom közben voltam-e már egyszer a liberálisok országában, a hol a kecskét istenként imádják, a mint azt az antiliberalis pap hitette el az együgyű parasztokkal.

Sok más dologban egyeznek a kelet és a nyugat vallásai elfajulásaik tekintetében és érthetetlen, hogyan és mily jupon győzik meg hittérítőink az ázsiaiakat vallásuk tévedéseiről és tüntetik fel a kereszténységet az egyedüli tiszta és üdvözítő vallásnak. Ha hittérítőink úgy mutathatnának a nyugat rendjére és szabadságára, mint a kereszténység gyümölcseire, makacságuk némileg igazolható volna, ámde modern kultúránk nem a kereszténység *folytán*, hanem annak *daczára* fejlődött ki. Az a tény, hogy Ázsia napjainkban Európa falánkságának van prédául odadobva, nem az Iszlám hibája, sem a Buddhizmusé vagy Brahmanizmusé. E vallások alapelvei a kereszténységnél nagyobb mértékben alkalmasak arra, hogy a humanitás és szabadság törvényeit, az állam és társadalom rendjét fentartsák; de a történeti fejlődés és az éghajlat, a talajviszonyok és mindenek - fölött uralkodók zsarnoki önkénye alkották a zátonyokat, a melyeken a vallásfejlesztők összes erőfeszítéseinek hajótörést kellett szenvedniük.

Mindezek után alig kell tovább magyaráznom a magam hitvallását, a mely ez önéletrajz lapjaiban benfoglaltatik. Alapjában gyakorlati természetemnek egy szem józanész többet ér, mint egy véka elmélet; mindig ellenemre volt, hogy oly kérdésekbe bocsátkozzam, a melyek megoldását a priori lehetet-

lennek tartom, és mindig nagyobb előszeretettel foglalkoztam közérdekű ügyekkel, mint a teremtés, az istenség stb. problémáival, melyeket emberi elménk soha fel nem érhet, végükre nem járhat. Tiszteltem és becsültem minden vallást, annyiban a mennyiben jótékony és épületes hatása volt, a mennyiben ugyanis az emberiség javítására és nemesbítésére törekedett; és ha a körülmények úgy kívánták, akár tiszteletből az ország törvényei iránt, akár udvariasság a társadalom iránt, a melynek körében éppen tartózkodtam, formailag mindig alkalmazkodtam az ország uralkodó vallásához, éppen úgy a mint öltözködés dolgában is ugyanazt tettem, ha olykor alkalmatlan volt is. Másodrendű fontosságú dolgokban, lettek légyen vallásiak vagy másfélék, mindig szigorúan ragaszkodtam ahhoz az alapelvhez »Si fueris Romae romano vivito more« és az ellenvetésekre, melyeket vallási moralisták vallási ügyekben való ingatagságom ellen támaszthatnak, csak azt felelhetem: Inगतag meggyőződés, általában véve, nem is meggyőződés és a kinek valamije nincs, azt el nem cserélheti.

Alig ismerek visszatetszőbb dolgot, mint a szent dühöt, a melylyel a hipokrizis Európában megrója és elítéli a vallás-cserét, mely a meggyőződés hiányán alapul. Vajjon a papság, a lelkészek és a modernizált rabbik csakugyan oly mélységesen meg vannak-e győződve az általuk hirdetett dogmák igazságáról, és vajjon csakugyan azt hiszik-e, hogy szemforgatásuk, ájtatos páthoszuk és hamis lelkesedésük megtéveszthetik még a huszadik század művelt emberét? Ha európaiak közt is akadnak, a kik avult konzervativizmussal még fennen lobogtatják a vallási hipokrizis zászlaját, s noha mindkét lábuk ép, mégis inkább a szentírás mankóin járnak, nincs miért irigyeljük választásukat. Elborzadok a gondolattól, hogy a hazugságot magammal vigyem síromba. Századunk szellemi vívmányai nem férnek meg többé a sötét ókor vallásaival; tudás, felvilágosodás és szabad kutatás tették a kis Európát a világ urává, s nem látom be, mi haszna tagadjuk le konokul ezt a tényt, s hogy az ifjúság nevelése körében, miért nem vetjük el a vallási oktatás butító rendszerét, s miért nem fejlesztjük az értelmi művelődés tiszta világosságát. Az, a ki sokféle vallási alakulat közt élt, és benső viszonyban volt különböző ázsiai és európai hit követőivel, ámulva látja a nyugati világ pulyaságát és határozatlanságát; s ha Európában valami meglepett, úgy ez a vallási dolgokban való örökös botorkálás és babrálás

volt és az állandó félelem attól, hogy az igazság, melyet valamennyi gondolkodó ember elismer, valahogy győzelemre talál jutni. A vallás a tömegek kormányzására és fékentartására talán egy ideig még megfelelő eszközül szolgálhat, de haladással szemben, mely a modern tudás és gondolkodás minden terén nyilvánul, egyre világosabbá és kétségtelenebbé válik, hogy ez a bújódsi már nem tarthat sokáig.

A huszadik század szelleme kiáltja: »Legyen világosság! A világosságnak el kell jönnie és el is fog jönni.

II. Nemzetiség.

A mily gyöngé és törékeny ama választófal fundamentuma, mely Európa vallásait elhatárolja, ugyanaz mondható a nemzetiségek sorompóiról, melyek a népeket különböző testekre osztják. Ha a nemzetiség az egyvérúségen, azaz a természeti hajlandóságokon alapuló közös származás kérdése volna, nem lehetne semmit sem felhozni az egység és az összetartozás eszméje ellen. Az emberiség különböző családokra volna felosztható, melyeket bizonyos szembeszökő faji sajátságok választanának el egymástól. Az ilyen elválasztás, mely természetes okokon nyugodnék, teljesen igazolható volna. De ama számos nemzetiségben, melyekkel ma Európa-szerre találkozunk, nyoma sincs ennek a jelenségnek; ethnikai eredetük homályban van.

Ezek a nemzetek a rokon és idegen elemek lehetőleg, nagyobb keveredési és a fejlődés hosszabb vagy rövidebb folyamatának megfelelően — leginkább közös nyelvük, szokásaik és történelmük az, a mi bennük az u. n. nemzeti jelleget alkotja. Ha korunk európai nemzeteit kissé közelebről szemléljük, azt találjuk, hogy mentül régibb a kultúra befolyása, annál hamarabb kezdődött az ily ország nemzeti kikristályosodása és ennek következtetésképp az még mindig folyamatban van Európa későbbi fejlettségű keleti részeiben. A francia nemzet az ibériaiak, ligúriaiak vagy gallok, kelták s végül a főnícziaiak keveréke és a germán frankok, a kik ezt az ethnikai halmazatot a régi Galliában találták, adták meg annak jelenlegi nemzeti nevét. A német nemzettestben számos nemzetiség van, melyeknek német eredete nincs bebizonyítva. A keleti Németország egy nagy része szláv volt; Berlin, Lipcse, Drezda, Chemnitz stb. szláv eredetre mutatnak és Stíria, Karintia és a

keleti Tyrol őslakói szlávok voltak. Olaszországban az etruszkok, latinok, görögök, szlávok, arabok és németek roppant különös keverékét találjuk, kiket az idők folyamán egyház és állam egybeforrasztott és a nyelvi egység bélyegével látott el, bár a különböző töredékek jellegzetes vonásai még ma sem tűntek el. Magyarországon ural-altaji töredékek összekeverődtek szlávokkal és egyéb árjakkal és számbeli kisebbsége ellenére a magyar elem, hadi képességei folytán, évszázadokon át a vezérszerepet vitte és fokozatosan beolvasztotta az idegen elemeket. Mégis a magyar nemzet valóságos alapelemét csaknem lehetetlen volna kikutatni.

Az angol nép erősen kevert jellege általánosan ismeretes és ha egy kissé közelebről vesszük az óriási orosz birodalmat szemügyre, azt találjuk, hogy a szláv tartományok csekély magjába tatárok, baskírok, kirgizek, burjátok, votjákok, csere-miszek, szürjenek, csuvasok, görögök, osztjákok, vogulok, kaukázusiak stb. szívódtak fel. Az orosz nemzet kialakulása viszonylag új keletű és még mindig folyamatban van. Nagy Péter idején Oroszország egész népességét körülbelül harmincz millióra becsülték; *ma* csak az oroszok száma meghaladja a nyolczvan milliót. És most kérdem, szemben mindezekkel a nehézségekkel lehet e szó tisztavérűségről ezekben a különböző nemzetiségekben és mi biztosíthatná a testvéri összetartás érzését? Azok, kik e mellett érvelnek a nemzeti különlegeségeket hozzák fel, közös nyelvük, szokásaik, történelmi előzményeik, mindmegannyi fizikai ok, eredményét és a nemzetiséget mint erkölcsi, nem pedig anyagi fogalmat állítják oda. Nagyon jó; el akarjuk fogadni ezt, csak ne feledjük el, hogy a nyelv, mint minden más psychikai jelenség, változásoknak van alávetve s nem kell csodálkoznunk, ha az Iszlám, nem ismerve az összes előbbi nemzetiségi határvonalakat, az emberi fajt a hitvallás szerint igyekszik osztályozni, ezt a tételt állítva fel: »Minden igaz hívő testvér«. A mohammedán szervezetben a nemzetiség különböző árnyalatai tényleg nem léteznek ezen alapelvnek megfelelően: „*Hubb ul vatan min el iman*”. A hazafiság a vallásból ered; a nemzetiségi árnyalatok mindenkép másodlagos fontosságúak. Ha az Iszlám ily fenséges eszmék által hevítve el tudja érni ezt, miért nem vagyunk mi képesek modern kultúránk hatalmas támasza mellett, nyugoti államainkban ennek valami egyenértékét létesíteni és félretéve a nemzeti korlátokat, oly kulturális kapcsolatot és egységes szer-

vezetet alkotni, mely minden nemzeti gyűlölködést s egyenlenséget kizár? Ez tényleg a nemzeti élet egyik legideálisabb formája volna és megvalósítása a messze jövőben épen nem lehetetlenség. Fájdalom, mind máig nem értük el a béke és a boldogság e magasztos fokát. Csak nézni kell a művelt nyugaton a nagy és hatalmas nemzetiségek küzdelmét a kisebbek és gyöngébbek ellen, egy küzdelem, melyben Darwin elmélete »a legalkalmasabb megmaradásáról« teljes bizonyítékot talál. Senki sem szereti a gyöngébb szerepét játszani, mely elpusztulásra van kárhozzátva; senki nem akarja, hogy mások által felszívassék és a számra nézve kisebbnek védenie kell létjogát, mint egy történelmi alapon nyugvó politikai nemzetnek. A nagy nemzetek ragadozó vágya és zsarnoksága az, mely felidézte és igazolja a létért való küzdelmet a kisebb nemzetekben, mert miért ne kívánná mindegyik egyéniségét megőrizni s ne szeretne teljesen szabad lenni a saját álladalma szellemi és anyagi kifejesztésében? És minthogy ez így van, a jelenben nem lehet szó kozmopolita tendenciákról. Ez a tény még szembe-szökőbbé válik, midőn egy kis ethnikai szigettel van dolgunk, mely egy hatalmas ethnikai tenger vad hullámaival van körülvéve, melyek lerontásával fenyegetnek, a mint ennek példáját Magyarországon látjuk. Német, szláv és római elemektől bekerítve évszázadokon át ügyesen és szerencsésen megőrizte a saját nemzeti-ségét és nemzeti önállóságának megőrzése abszolút szükségesség, mert máskülönben az előbb említett három nagy nemzettest közötti összeütközés kikerülhetetlen volna s ennél fogva egy ütköző-állam létezését, mint az alakulatok szerencsés összetalálkozását kell üdvözölni. A béke és a nyugati kultúra csöndes kiterjeszkedése minden barátjának örömmel kell üdvözölni azt az ütközési felületet, melyet a magyar állam nyújt és szívből óhajtania kell Magyarország gyarapodását. Ebben a szellemben mindig megőriztem magyar hazafiságomat, bár több évtizeden át általános érdekű kérdésekkel foglalkoztam és távol tartottam magamat a honi politikától. Nem meglepő, hogy egy kozmopolita patriotizmusa nagyban különbözik otthon-ülő honfitársai hazafiságától.

De az élénk érdeklődés, melylyel az utas azon sokféle nemzetek ügyeit kíséri, melyekkel érintkezésbe jut alig nyomhatja el vagy gyöngítheti azokat a melegebb érzelmeket, melyekkel szülőföldje java vagy baja iránt viseltetik. A könnyek, melyeket fiatal éveimben hazám azon szenvedései s kínjai fölött

sírtam el, melyekkel Ausztria abszolútizmusa sújtotta, a hazafiság növényének bujább kifejlődését mozdították volna elő bennem, ha mindig otthon maradtam volna és csak magyarokkal érintkeztem volna. De ha valakinek horizontja tágult is, még mindig szeretettel csügghet a honi földön. És nem könnyen érthet egyet Tolsztojjal, a ki azt állítja, hogy a hazafiság bűn, mert bár léteznek olyan közmondások, mint *ubi bene ibi patria*, avagy ennek angol egyenértéke: »Ha véletlenül istállóban születél azért még nem szükséges, hogy ló legyen belőled:« mégis a kozmopolita, bármily elvakult legyen is, a végén mindig örül, ha ismét haza mehet. Ha van valami a mi az ember hazafiságát meggyöngíthetné vagy megingathatná, a keresztény nyugat ama szűk látóköre és nevetséges előítélete volna, melyet más vallású honfitársaival szemben tanúsít. A saját esetemet hozom fel például. Egészen égtem az entuziazmustól, mikor gyermekkoromban Magyarország nemzeti hőseinek életével megismerkedtem. 1848 hősi kora fiatal szívemet igaz büszkeséggel töltötte meg s még később 1861-ben is, midőn Konstantinápolyból a Dunán hajón visszatértem, Mohácsnál partraszállva térdre estem és a valódi hazafias áhítat könnyeivel szememben csókoltam meg a földet. Nagyon boldog voltam és a gyönyörűség magával ragadott, de csakhamar észre kellett vennem, hogy sok, sőt talán a legtöbb ember kétségbevonta magyarságom őszinteségét. Gáncsoltak és kicsúfoltak, mert — úgy mondták — zsidó eredetű emberek nem lehetnek magyarok, csak zsidók lehetnek és semmi más. Figyelmeztettem arra a körülményre, hogy a vallási kérdésekben, miként a legtöbb művelt ember, valóban agnosztikus voltam és rég elhagytam a judaizmus rendelveit. Beszéltem a veszélyekről, melyekkel szembe szálltam Magyarország őskori történelmének kikutatása érdekében — bizonyára a hazafiság oly bizonyítéka, melyet csak kevesen volnának képesek felmutatni. Több más érvet is, felhoztam — de hiába; mindenütt és minden alkalommal baljóslatú gúnymosoly, a vállak megvető vonogatása, jeges közömbösség vagy hallgatás, mely jobban öl, mint bármennyi beszéd. Adják még mindehhez azt a mély és sajgó sebet, melyet az ellenséges kritika odahaza rajtam és utazásaimon ütött és kérdem az olvasótól: Megmaradhattam-e ily körülmények között nemzeti rajongásomban, kitarthattam-e a magyar hazafiság védelmezése mellett a fiatalság azzal az égő szeretetével, mikor még nem tudtam mindazt, a mi velem meg fog esni? Még a legdühön-

gőbb naczionalista sem válaszolhatna egykönnyen igenlőleg erre a kérdésre. Nem zsidó származását, de az előítéletes, okatlan és illiberális keresztény világot kell gáncsolni azért, ha a zsidó eredetű ember kozmopolita lesz; és én nem vagyok biztos affelől, ha vajjon ama zsidókat, kik ellenére a durva visszautasításnak, melyben részesülnek, továbbra is a nemzeti keretbe akarnak nyomulni, mártírokként kell e csodálni, avagy toladókként megvetni. A törvény természetesen nem tesz különbséget, de a szokás s társadalmi illem nem sokat törődik a törvénnyel; és e tekintetben minden európai ország egyforma, Anglia kivételével, hol a liberalizmus nem üres szólam, hol a zsidó teljesen angolnak érzi magát és a valódi britt őt ilyennek is tekinti. Őszintén bevallom, hogy eme meleg nemzeti érzés gyöngülése és végül elveszte megfoszt bennünket az emberiség egyik legnemesebb érzelmétől; mert, minden gyöngesége és előítélete mellett is, a nemzeti egység kapcsa mindig bizonyos bájjal és vonzóerővel jár; és életem minden fájdalmas tapasztalata között az a gondolat, hogy a társadalom rövidlátása nem foszthat meg engem szülőföldemhez való nemzeti jogomtól, vigasztalt és örömmel töltött el. A földön, hol megpillantottam a nap világát, hol bölcsőm állott s hol a gyermekkor aranynapjait töltöttem, mindig Hazám marad. Ez az én szülőföldem, java és baja közéről érinti szívemet s mindig jól esett, ha egy vagy más módon hasznára lehettem a hazámnak.

III. Társadalom.

Ha eszméim a vallásról és a nemzetiségről eltérnek a nyugat uralkodó nézeteitől, még inkább így áll a dolog társadalmi állapotunkat illetőleg. Az európai, ki huzamosabb időn át volt Ázsiában, szabadabbnak és kevésbé korlátoltnak érzi magát, mint Európában, ellenére annak az anarchizmusnak, barbarizmusnak és zsarnokságnak, mely a keleten uralkodik.

Első sorban, mint idegen és vendég kevésbé szenved a kormány zsarnokságától és a nyomasztó nemzeti szokásoktól. A rettegett nyugat oltalma alatt áll s nincs alávetve az ország törvényeinek.

Törvényen kívül él és vigyáznia kell magára, de azután meg van az az előnye, hogy nem köti semmiféle pártszellem; nincs ott semmiféle osztály-előítélet. A keleten a legmagasabban

állónak le kell szállania alantasaihoz és még a fejedelmek sem mentesek ezen törvény alól, a mi összhangzásban áll a kormányzat patriarchális szellemével. Nem egyszer magam voltam tanúja, hogy az egyszerű paraszt korholta előljáróját a nélkül, hogy ez egy szóval is mert volna tiltakozni. Nálunk Európában a közadókból fizetett hivatalnok úgy viselkedik, mintha a közönségnek nem szolgája, hanem ura volna és gögje gyakran nagyon sértő. De még sokkal több gáncsra ad okot a műveletlen született főnemesek viselkedése, kik őseik problematikus szolgálatai alapján gyakran a legcsekélyebb személyes érdem nélkül, annyira dölyfösek, mintha a világegyetem folyása függene tőlük. Sohasem tudtam teljesen megérteni, mi alapon követeli a született főnemes ezt a kivételes helyzetet, melyet manapság nem annyira nemzeti törvény, mint a közvélemény ad meg. Ha ezekkel az előjogokkal a teljesített szolgálatokat ismerik el és jutalmazták és ha átörökíthetők nemzedékről-nemzedékre, akkor a társadalomnak okozott kár kiszámíthatatlan, mert az utódok csak nagyon ritkán öröklik az ősök szellemi kiválóságát, nagyon ritkán érdemlik meg az állást, melyet elfoglalnak és ezenfelül útjukban állanak azoknak, a kik annak betöltésére alkalmasabbak.

Ezen nézetekkel szemben természetesen felhozzák a leszárma-
mazási theoriát és ezen kérdés felett folytatott vitáimban
gyakran használták ellenem azt az érvet, hogy a mint a növény -
és állatvilágban vannak magasabb fajok, ezen természeti törvény
az emberi nemre is vonatkozik. Gyakran idézik a *Fortes creantur
fortibus* tételt, de elfelejtik, hogy az emberi erő — hála
korunk előrehaladott szellemének — többé nem fizikai, hanem
psychikai tulajdonságokban áll és hogy nagyság és a szellemi
erő tökélye csak tanulás, buzgalom és állhatatos szellemi munka
által érhető el, a mi általában nem épen kedvelt időtöltése a
született főnemesnek. — *Vir non nascitur sed fit*, mondja a régi
közmondás, és ha el is ismerünk születési előnyöket lovakban,
kutyákban és egyéb négy lábúakban, nem tehetjük ugyanazt a
huszadik századbeli emberiség tekintetében.

A mit eddig irodalom, művészet, tudomány és általános
szellemi haladás terén elértünk, az javarészt olyanok műve,
a kiket születésük nem részesített előnyben, a kik azonban a
létért való kemény küzdelemben megacézolták idegeiket és
megélesítették képességeiket. A fejletlen gondolkodás sötét
korában, a mikor a pályabért az öröklött fizikai erő legnagyobb

foka vitte el, a mely rablás- gyilkolás- és zsákmányolásban nyilvánult, a születési arisztokráciának még volt valami értelme, de modern időkben a születés előjoga képtelenség és a hol meg van, szégyen az emberiségre s szomorú jele az illető ország társadalmi elmaradottságának. Furcsa, hogy még napjainkban is igazolni töreksenek a születési nemességet némely államok történeti fejlődésére való utalással. Így például az ázsiai népek hanyatlását és visszafejlődését a születési finomság hiányának tulajdonítják és Japánt idézik, mint az örökletes nemesség hatalmas befolyásának példáját. De a példa nem talál. Az a tény, hogy Japán, népe nagy természeti adományai mellett is, egész a XIX. század közepéig el volt zárva minden nyugati befolyástól, egyes-egyedül az ország szigorúan hűbéri rendszereinek a következménye volt; és mindenki, a ki tanulmányozza a daimok és a mikadoizmus küzdelmét, észreveszi, hogy a távol kelet ezen Albionjában a modern művelődés és az államiság a nemesség akarata ellenére honosodott meg. Ha a családfával bíró nemesség valóban oly fontos az állam jólétére nézve, hogyan magyarázhatjuk meg Perzsia siralmas hanyatlását, a hol mindig élesen kifejlődött arisztokrácia volt?

Nézeteim ilyenek lévén, csak természetes, hogy sohasem tudtam egészen beilleszkedni a magyar társadalom keretébe, melyben annyi arisztokratikus hajjam uralkodik. — 1848. év tavaszán a magyar országgyűlés elragadtatva a kor uralkodó szellemétől, eltörölte a születési nemesség előjogait, még pedig állítólag egészen önkéntesen. De mivel Magyarországon a középosztály mindig gyengén volt képviselve és ennél fogva a közvélemény soha sem gyakorolhatott valami nagy rábíró erőt: ez a törvény alig több mint valami mutatós csecsebecse. Az életre sohasem gyakorolt igazi hatást. A mint a középkorban a hangadó elemeket úgy tekintették mint a magyar faj képviselőit a nemzetiségek tarka zürzavarában és ennél fogva ipso facto a nemességhez számították, úgy most az ország társadalmi tendenciája az, hogy a tiszta magyar leszármazást a nemesség tagadhatatlan jelének tekinti. Minthogy pedig a kormány semmit sem rész, hogy ezt a fonákságot megszüntesse — tényleg nem is nagyon óvatos a nemesi levelek osztogatásában — mindenki, a ki teheti törekszik valódi hamisítatlan magyar származását a nemes-levell megszerzése által bebizonyítani. Ez a tendencia éppenséggel nem egészséges jel; erősen emlékeztet a középkori jelenségek visszatérésére. Európában megöli a szabadság minden

eszméjét. Sehogysen lehet hasznára szép hazánknak és tehetőséges nemzetünknek. Nem segítheti elő egészséges fejlődéssel. Ennyi legalább is napnál világosabb. Ép úgy mint a testnek nem szilárd alapja a csúcson, hanem csakis lapos felületen, épp úgy az állam békéje, biztossága és jóléte sem alapítható a társadalom csúcsaira, hanem csakis a nép széles alapjára. A magyar társadalom jelenlegi tendenciája ennél fogva semmikép sincs kedvemre. Mégis önélet rajzító minőségemben nem akarok társadalom-politikai vitatkozásokba elegyedni. Ám azért nem habozom kijelenteni, hogy én mint *self made man* nem élhettem szorosan együtt az ilyen társadalommal. Annak becsúvágyát, a ki végigküzdötte a nehéz küzdelmet és *a per aspera ad astra* törekedett érvényesülni, nem elégíti ki az, hogy szorosabb kapcsolatba lépjen egy oly kaszttal, a mely eredeti jelentőségét már rég elvesztette. *Alto peto!* És ezt a méltóbb és magasabb elismerést mindnyájan jogosítva vagyunk követelni, ha tudatában vagyunk annak, hogy bármi csekély szolgálatot tettünk embertársainknak és hozzájárultunk bármi csekélylyel hazánk vagy az emberiség szellemi vagy anyagi jólétéhez. Ambícióm sohasem irányult a rendjelek és kitüntetések vadászására sem, a mi ezen arisztokratikus hajlamok természetes folyamánya, bár ez a vadászat nagyon divatos nemcsak Magyarországon, hanem Európa más országaiban is. Ha fejedelmek efféle kitüntetések adományoztak nekem, tisztelettel bezártam azokat fiókomba, mert azt hittem, hogy azoknak nyilvános visszautasítása a demokráciával való felesleges parádézás volna, mert senki sincs feljogosítva udvariasságra durvasággal válaszolnia.

Sohasem tudtam megérteni, hogy bölcsességben és tapasztalatban megöszült férfiak hogyan találhatnak örömet abban, hogy tetőtől-talpig felcizfrázzák magukat rendjelekkel és parádézhatnak címekkel. Némelyek védelmezőleg a tudósok hiúságának nevezik, de ép a tudósoknak nem kellene az ily gyermekes nevetséges gyengeségnek engedniök. Hivatalos kitüntetések nagyon hasonlítanak valamely állami parancshoz »Tiszteljétek ezt a férfiút«, a mi egészen felesleges, mert az, a ki valóban méltó a tiszteletre, hivatalos parancs nélkül is részesülni fog benne. De elég erről. Mindezeknek és sok egyéb sajátosságának re ám nézve sem otthon, sem külföldön nem volt soha vonzóereje. Valakit családfája hosszúsága szerint becsülni vagy őt hivatalos rangjának magasabb volta szerint tisztelni: erre a

self made man nem képes. Csak az ész és szív előjogai parancsolnak tiszteletet, csak azok valódiak, mert nem függenek mások szeszélyétől vagy kedvezésétől, hanem személyes fáradság és becsületes munka folyományai. Tekintetbe kell venni azt is, hogy a magyar társadalmat sokkal jobban elfoglalja a politika mint másutt és hogy nálunk tudomány és bárminemű szellemi munka másodrendű fontosságú. Hasznosság szempontjából honfitársaimnak egészen igazuk van, mert Magyarországnak dicsőséges múltja után is mint független államnak kemény küzdelmet kell vívnia szomszédjával Ausztriával; és minthogy szükséges, hogy egy nemzet politikailag megszilárduljon, mielőtt részt vehet az emberiség továbbfejlesztésének munkájában: nagyon természetes, hogy a nemzet figyelme politikai ügyekre irányul és a politikát elsőrendű nemzeti kérdésnek tekinti. De nem tekintve ezt soha sem bírtam otthon érvényesülni irodalmi tanulmányaimmal, mivel kedvencz tárgyam a kelet gyakorlati ismerete, sohasem keltett nagy érdeklődést Magyarországon. Mit bánja Magyarország az Anglia és Oroszország közti vetélkedést Közép-Ázsiában és micsoda lehető hasznot húzhat a belső ázsiai népekre vonatkozó irodalmi, történeti és néprajzi részletekből. A mi érdekeset munkásságom Magyarország ős története tekintetében eredményezett, azt közzétettem; de mivel irodalmi tevékenységem nagyjából Ázsia gyakorlati ismeretének volt eredménye, tollam termékei sokkal nagyobb figyelmet keltettek Magyarországon kívül, mint itthon. Sokszor kérdeztek, hogy mint született magyar, miért nem szorítkozom kizárólag magyar tárgyakra és miért léptem be a nemzetközi irodalom körébe? Itthon is gyakran gáncsoltak ezért, de kritikásaim, úgy látszik, elfelejtették, hogy előkészítő és későbbi tanulmányaim magukban is nemzetköziek voltak és hogy a legjobb akarattal sem korlátozhattam volna magamat kizárólag nemzeti érdekekre. És így történt, hogy szellemileg idegen maradtam hazámban és tanulmányaim tárgyának elszigetelésében évekig éltem saját társaságomra utalva, minden szellemi érintkezés, minden eszmecsere, minden elismerés nélkül! Ez korántsem volt irigylésre méltó helyzet. Idegen voltam ott, hol ifjúságomat töltöttem; idegen Törökországban, Perzsiában és Közép-Ázsiában, idegen voltam első szereplésemkor Angliában és idegen maradtam saját otthonomban; és mindez, mivel egy sajátságos sors és bizonyos természeti hajlamok oly pályára kényszerítettek, mely sajátosságánál fogva kivételes helyzetbe

hozott. Ha megmaradtam volna a keleti tudomány sztereotip ösvényein, vagyis képes lettem volna figyelmemet kizárólag nyelvészeti aprólékosságok felkutatására és theorikus kutatók vizsgálódásai fölötti elmélkedésekre szentelni, békében élhettem volna hivatásos előzőim nyugodt kerékvágásában. De hát hogy lehet feltételezni is, hogy valaki, ki mint dervis, egy fillér nélkül a zsebében, keresztülvágta útját az egész mohammedán világon, a ki kiválóan gyakorlati természeténél fogva annyi mindenféle helyzethez alkalmazkodott és végül a körülmények által kényszerült egy józan, a tényeknek megfelelő életfelfogásra, hogy lehet feltételezni, hogy ilyen ember beletemetkezzék elméleti ideákba és átengedje magát idealista elmélkedéseknek? Könyvmoly sohasem voltam! A mikor fiatal voltam és fantáziám elragadott magasabb szférákba, még tudtam bizonyos fokú élvezetet találni absztrakt kérdésekben, de későbbi években, mikor az élet keserű komolysága kényszerített a dolgok realiztikus felfogására, előszeretettel választottam az irodalomnak azon tájékát, a hol nemcsak kizárólag babér, hanem fogható gyümölcs is volt található. Figyelembe vettem, hogy tekintettel Azsia várt megnyílására és világunk élénk érdeklődésére, kelet eseményeiben a gyakorlati napi kérdések megvitatása célszerűbb lesz, alkalmasabb arra, hogy figyelmet keltsen és méltányoltassék a nagy világ által, mint bármily fontos elmúlt események elméleti kutatása. Ez az oka annak, hogy már korán az ázsiai politikának szenteltem magamat a nélkül, hogy feladtam volna nyelvészeti tanulmányaimat.

Orthodox és szűk látkörű nyelvészek kifogásolhatják, hogy letértem a járt ösvényről, - de én azt mondom *Chacun a son gout* és mindenkinek feltétlen joga oly irányban fáradozni, mely legjobban megfelel ízlésének és szükségleteinek. Bám nézve a legnagyobb fontosságú volt nemcsak tapasztalatokat és hírnevet, hanem mindenekfölött függetlenséget szerezni. Soha sem érttem meg egészen, miért kifogásolják annyira a tudósok azon vágyát, hogy anyagi javak megszerzése által tegyen szert függetlenségre, hiszen bizonyos, hogy a függetlenség az emberi lét első követelménye.

Szigorúan ragaszkodva a *Nulla dies sine linea* elvhez, tollam végül megszerezte nekem az anyagi eszközöket azon kötelékek feloldására, melyekben a szegény író annyi évig sanyargott. 60 évnek kellett elhaladnia fejem fölött, a míg kijelenthettem: »Most végre szabad vagyok minden anyagi

gondtól, ezentúl sem kormány, sem fejedelmi kegy, sem emberi szeszély nem korlátozhatja gondolataimat.« Mert a nyereség utáni törekvés bármennyire megalázónak és megvetésre méltónak látszik is, kegyetlen szükség, mely elengedhetetlen még a legmagasabb és legnemesebb ideálok elérésére is. Nem tudom megmagyarázni, hogyan és miért, de legbensőbb lelkemben természetem minden rostjával mindig szenvedélyes fanatikus támogatója voltam önálló eszméknek. Egy angol író, Sidney Whitman, azt mondja, hogy ez a szenvedély folyamánya zsidó származásomnak, mivel a zsidók mindig ismeretesek voltak önállóságukról. Lehetséges; de saját esetemben inkább azon elnyomásnak, meggyaláztatásnak és sértéseknek tulajdonítom, melyeknek ifjúságomban ki voltam téve. Nem jártam sokkal jobban későbbi éveimben sem. Mindenütt és mindig sokat kellett szenvednem szegénység, társadalmi előítéletek és a kormányok zsarnokságától és a mikor végül mindezeket leküzdvén, elértem a szellemi és anyagi függetlenséget, drágán megvásárolt szabadságom élvezetében rendkívül boldognak éreztem magamat. Nem titkoltam el nézeteimet a társadalom előítéletei, gyengeségei, obskurantizmusa és tudatlansága tekintetében és nem bántam, ha a vallásról, nemzetiségről, arisztokráciáról való nézeteim miatt, melyek annyira ellenkeznek a közkeletű felfogással, úgy néztek rám, mint valami különczködő túlzóra, néha még úgy is, mintha nem lenne rendjén az eszem.

Ragaszkodom és mindig ragaszkodni fogok elveimhez, melyek a létért való kemény küzdelemben tisztultak meg. És bár anyagi szükségleteimért már nem kell többé küzdenem, a szellemi küzdelem tovább folytatódik és valószínűleg folytatódni fog utolsó lehelletemig.

»A küzdelemnek vége, s mégsem a vége« — ezt a címet adtam önéletrajzom ez utolsó részének. És sajnálnám, ha nem lenne így, mert mit érne az élet küzdelem nélkül, főleg azoknak, kik kora ifjúságuktól öreg korukig az élet rögzös útjait taposták s megszokták, hogy munkájukban a legkisebb verőfényes sugárért is nehezen küzdjenek. Mégis mindezek után becsületesen meg kell vallanom, hogy több öröm rejlik a tényleges erőmegfeszítésben és törekvésben, mint a végső eredményben. Az éhség kínjai és kalandos élelemnek szomorú körülményei közepette a munka volt egyetlen támaszom, reményem és vigasztalásom, mindig segítségemre jött s neki köszönök mindent, a mit e világon elértem. Ennek biztos tudatában szívesen

áldoztam fel minden élvezetet a munka kedvéért: az egyénieket és a társadalmiakat egyaránt. Jókedvem ellenére sem voltam a társaság embere, úgy értem: nem törődtem a szalonélettel vagy a tudósok és írók esti összejöveteleivel, mert úgy találtam, hogy az előbbiben felületes, haszontalan tárgyakról folyik a szó, az utóbbiakban sok tanulságos és értelmes beszélgetéssel együtt a szeszes italok játszottak nagy szerepet, melyeket mindenkor utáltam. Csak ritkán jártam színházba is, mert mikor fiatal voltam: szerettem volna elmenni, de nem volt hozzá módom, mikor pedig korban előrehaladtam: a színház megszűnt vonzó lenni s mint korán kelő szabálylyá tettem, hogy kilencz órakor lefeküdjek. Általában szólva: a hasznosság kérdését előtérben tartottam s ha valamely dolog nem mutatkozott különösen előnyösnek vagy jótékonyak, nem törődtem vele. Ily módon és ily életfelfogással futottam be némileg fantasztikus pályámat. Sokszor kérdeztek, hogy kezdettől fogva valamely különös cél lebegett-e munkámban szemem előtt, vajjon a biztos siker reménye vitt-e előre, vagy hogy meglepett-e a végső eredmény? Azoknak, a kik sorsom iránt igazán érdeklődnek, ezt felelhetem: Kezdetben természetyszerűleg az önfentartás ösztöne űzött, mert éhes gyomorral lehet álmokban ringatózni, de dolgozni nem lehet. A világ irodalmi az eredeti nyelvekben nagy gyönyörűségemre szolgáltak, de ha a gyomor üres és a fogak vaczognak a hidegtől, a szellemi táplálékra irányuló vágyat csakhamar legyűri a sóvárgás fizikai eleség és meleg fészek után. Az idők során minden megváltozott. A mily mértékben képes voltam anyagi szükségleteimet kielégíteni, ugyanoly mértékben nőtt a tudás vágya s vele együtt a nagyratörés. Hogy felülmúljam munkástársaimat a tudás magasabb fokával, hogy bizonyos értelmi képességek által kiváljak, hogy különös ismeretekkel kikényszerítsem a közönség bámulatát és tetszését — mindez az ördög karmai közé vezetett. Éveken át vadul törtem előre e pályán lázas nyugtalansággal és ebbe az időbe esik sztambuli inkognito életem, veszélyes utam Szamarkandba és fellépésem Angliában, valamint Európa egyéb részeiben. Azt mondhatja valaki: »Az ily változatos és váratlan eredmények bizonyára megállították egy pillanatra, hogy megfontolja s önmagához intézze a kérdést: mire vezet mindez?« Nem, én sohasem álltam meg, hogy gondolkozzam. Majdnem regényes pályámnak különböző szakait, egyiket a másik után hagytam magam mögött; a szegény zsidó fiú

európai tekintély lett; de én nem törődtem vele. Előre, mindig előre, mert a becsvágy telhetetlen, nem enged az embernek időt a reflexióra, a visszatekintés nem is tartozik kedves időtöltései közé; nem a múlt, hanem a jövő az, a mi elfoglalja minden gondolatunkat. Ily gondolatokkal agyamban, tartózkodásom a szőke Duna partján szükségkép csak látszólag volt *buenretiro*, de bizonyára nem *otium cum dignitate*. Eltekintve tanulmányaimtól, melyek a napnak számos óráját vették igénybe, tevékeny tollam, gyakran akaratom ellenére is, összeköttetésbe hozott a földgömb legtávolabb eső vidékeivel. Élénk levelezést tartottam fenn különböző rendű és rangú emberekkel Törökországban, Perzsiában, Közép-Ázsiában, Indiában, Khinában, Japánban, Amerikában és Ausztráliában és ha megemlíthetném a különböző alkalmakat, melyek e levélváltást előidéztek, úgy hű és mulatságos képét mutatnák az irodalmi munkás örömeinek és szenvedéseinek. Néha japán politikus volt, a ki arra kért, hogy egyet üssek Oroszországon, kifejtvén a közös veszélyt, mely Magyarországot úgy mint Japánt fenyegeti, ha Oroszország hatalma szabadon növekedhetik. Aztán ismét egy elégedetlen hindosztáni gáncsolt, hogy szárnyaim alá vettem a britt zsarnokságot, míg egy másik hindosztáni dicséretben részesített, mert kellőképp elismertem a szabadság és igazságosság szellemét, mely a Rads-ot, t. i. az angol kormányt áthatja. Egy perzsa, a ki uralkodójának naplójában olvasott a királyhoz fűző személyes viszonyról kéri ajánlatomat és támogatásomat és míg az egyik török dicsérettel halmoz el törökbarát írásaimért, egy másik török sértéssel illet, mert elfogadtam a gyűlölt Abdul Hamid szultán vendégszeretét. Egy yaltai tatár mint Oroszország támadóját aposztrofál és a mozlím diák a Scheibaniade-mből kér egy példányt, mert nincs módjában, hogy megvegye. Így megy ez nap-nap után, de legrosszabban jár a szegény nemzetközi író az amerikaiak kezében. Az autogramm-gyűjtők száma csodálatraméltó és sokan elég szívesek, hogy amerikai bélyeget vagy néhány cent-et csatolnak a válaszlevélre. És aztán a kérdések, melyeket hozzám intéznek! Tudathatnám-e velök születésem óráját, a végből, hogy számot adjak kalandos pályámról? És ön még azt sem tudom, mely évben születtem. Egy amerikai sebész kéri, hogy küldjem be neki nyelvemnek a fényképét, hogy alakulatából következtetéseket vonhasson nyelvtehetségemre s így tovább. Minthogy e levelek legtöbbszörre válaszolni kell, az ember könnyen elképzelheti az időnek és a türelemnek mér-

tékét, melyet ez a gyakran izléstelen levelezés igénybe vesz és különösen a későbbi életben a nemzetközi íráságnak ez az oldala kényelmetlenné válik.

Mindazonáltal az éremnek ezt a hátlapját is el kell fogadni és ez némely derűs intermezzot is szolgáltat. A tarka életpályámra vonatkozó kérdések gondosabb megfontolást igényelnek. Számos barátom és ismerősöm kíváncsi volt megtudni: hogyan viseltem el a rendkívüli különbséget jelenlegi helyzetem és gyermekkorom meztelen nyomorúsága között és vajjon általában beszélve gyakran gondoltam-e vissza az elmúlt szenvedésekre és küzdelmekre. Nos, az igazat szólva a visszaemlékezés a múltra életem legkedvesebb perceit szolgáltatja. Olyan mint a mese, ha pályám kezdetére gondolok és aztán a végét tekintem, de minthogy az átalakulás fokozatos és lassú haladással történt s minthogy sohasem kételkedtem a munka és a jutalom közötti benső összefüggésben, az állandó haladás a rosszabbtól a jobb felé előttem csak természetesnek látszott és annak valóban csodálatos része a kegyes végzet rendelkezése volt. »Labor omnia vincit« mindig jelszavam volt, nem felejtve el a másik mondat sem: »Sors bona nihil aliud«, mert hogy utamban a sivatagon át nem haltam szomján, hogy sánta lábbal képes voltam elviselni a mély homokban végzett hosszú gyaloglások fáradságait, hogy elkerültem a khinai és bokharai zsarnokok hóhérbárdjait, mindezt szerencsés csillagomnak tulajdonítom. E csillag nélkül minden kitartásom, türelmem, becsvágyam, nyelvtelenségem és szellemi tevékenységem hiábavaló lett volna. De a mi az elmúlt szenvedésekre és küzdelmekre vonatkozó visszaemlékezést illeti, őszintén be kell vallanom, hogy a visszatekintő pillantás mindig a legnagyobb örömet okozta nekem, annál is inkább, mert az én esetemben szellemileg és testileg el nem homályosult tekintetem van a múltra. Noha hetven év vonult el a fejem felett, teljes fizikai épségnek és jó egészségnek örvendek és nem panaszkodom Szadival, hogy:

„Medslisz tamam sud ve b'akhir rezid umr”

azaz »éveim mértéke betelt s csak most kezd a szerencse mosolyogni«. Életem hajnalán a teljességig élveztem a lótszellemi és földi örömeit. Ha van valami, a mi az ember életének közeledő alkonyát üressé és kellemetlenné teszi, úgy a bánat az, hogy többé nem képes munkára és dologra. A legyőzhetetlen legyőzésére irányuló vágy elmúlt, a jövő rózsás ég

aljára festett csalóka szép képek letűntek, most már csak a múlt az, mely a drága édes gyönyörűség kelyhét nyújtja felém. Nem csoda tehát, hogy órákat tudok egyedül tölteni s kellemes visszatekintésben élvezem agyam vízióit. Látom magamat mint a duna-szerdahelyi iskolásfiút, a ki tovasiet a zsidó iskola felé, mankómra támaszkodva, félig dermedt ujjaimat fagyos téli reggeleken a sült burgonyákon melengetve, melyeket reggelire zsebemben hordtam. Ismét látom magamat kitüntetésekkel elhalmozva a királyi asztalnál a windsori vagy a Yildiz-palotában, a mint tömör arany tányérokra eszem, a mint a nyugati és keleti társadalom legmagasabb képviselői tisztelettel vesznek körül. Aztán felébred emlékemben nyomorúságos helyzetem képe, mikor mint koldusdiák a hideg őszi éjét a pozsonyi sétatér padja alatt töltöm s remegek a fagytól és félelemtől; és alig hogy e komor kép elhalványul tekintetem előtt, már helyébe lép a gyűlésterem Londonban, hol Anglia büszke arisztokráciájának vezérei hallgatják beszédemet Közép-Ázsia ügyeinek politikai helyzetéről és zajosan tapsolnak. Mikor egyedül ülök magános szobámban még ismét látom magamat az élet forgatagában s mikor a, színgazdag kaleidoszkópra mered szemem, hol mámorba ejt a gyönyör, hol pedig ismét reszketek a félelemtől. Tiszta körvonalakban a legapróbb részletekben élvezem a rettentő kínból való menekülésem gyönyörteli pillanatait, az élethosszig tartó rabság fenyegető veszélyét vagy a vértanú szörnyű halálát, melyek annyiszor meresztették szemüket arczomba. A hányszor álmadozásaimban elembe kerül kihallgatásom jelenete a bokharai emírnél, a szomjúság agóniái a a Khalata sivatagban, és Kulkhánnak, a turkomán rabszolga-kereskedőnek rettentő képmása, még ma is aggódva nézek körül és fellélegzek, ha azt látom, hogy ez csak álom és nem valóság. A végzet valóban számos sajátságos tréfát űzött velem. És most életemnek alkonyán, ha visszanezék hosszú pályámnak sötét és derűs pillanataira, azt mondhatom az angollal, hogy az eleiem »átélésre érdemes élet« volt és szívesen mennék át újra az egész színjátékon kezdettől végig és újra alávétném magam minden munkának, a fáradságnak és a halálos veszedelmeknek . . . Oly hatalmas és mindent legyőző a kalandok utáni vágy az ifjúságban és a szerencsés megmenekülés öntudata a fenyegető veszedelem elől oly gyönyörtelien izgató, hogy az ember még öreg korában is végig élvezi a reá vonatkozó visszaemlékezést.

A ki egyszer megízlelte a kalandos élet; csábját, az mindenkor vágyakozik utána és a nyugodt tenger sohasem látszik oly szépnek és fenségesnek, mint a viharos Oczeán vadul felkorbácsolt hullámai. Vannak természetek, melyek nem a nyugalomra termettek, ezeknek a boldogsághoz folytonos mozgásra és izgalomra van szükségük. Én ezeknek az osztályába tartozom. Sohasem törődtem nyugodt, békés étellel s örülök, hogy e tulajdonságokkal rendelkeztem, mert általuk nyertem el az emberi élet két legértékesebb kincsét — a tapasztalatot és függetlenséget — e két drágaságot, melyek válhatatlanul összefüggenek és a melyek az emberi boldogság valódi magjául szolgálnak. És most midőn életemnek esthajnala elérkezett; a lenyugvó Nap intő árnyakat vet elém, és a közelgő éj hűs borzongása érezhető, ülök és gondolkodom az elmúlt nap veszélyeiről, nehézségeiről s fáradozalmairól és az én két kincsemnek birtokában teljesen megjutalmazva érzem magam mindazért, a min keresztül mentem. Jó szerencsém volt, hogy valami csekélységgel hozzájárulhattam embertársaim felvilágosításához és javításához és mikor azt az örvendetes felfedezést tettem, hogy könyveimet Európa, Amerika és Ausztrália szerte olvassák, annak az öntudata, hogy nem éltem hiába nagy boldogsággal töltött el. Azt gondoltam magamban, hogy a szent-györgyi gimnázium szerzetes tanárának mindezek után még sem volt igaza, mikor azt mondta: »Moschele minek tanulsz? Jobb volna számodra, ha sakter lennél!« De mind-ezeknél értékesebb a drágán megvásárolt tapasztalatom.

Szemem még nem homályosodott el; emlékezetem még tiszta és úgy mint elmúlt években, úgy most is két világ emelkedik fel szemeim előtt, két világ a különböző országaival, népeivel, városaival, erkölcsével és szokásaival. Miként a méh egyik virágról a másikra száll, úgy vándorolnak gondolataim Európából Ázsiába és ismét vissza; mindenütt otthon érzem magam, minden oldalról jól ismert arcok elismerő mosolya fogad, a népek minden neme anyanyelvén szólít. Hogy így átfogva a széles világot, az ember szemét a legkülönbözőbb tájakon legetteti, ez igazán csak az utazóknak fentartott gyönyörűség, mert az utazás határozottan a legnagyobb és legnemesebb öröm az egész világon. És így nincs okom, hogy panaszkodjam sorsomon, mert ha életem nehéz is volt, a jutalom is bőséges és most a pályám végén teljesen meg lehetek elégedve küzdelmeim eredményével.

Vámbéry Ármin.